

УДК 930.253:[94:281.93](477.53)«1852/1949»

Тетяна А. Онішко, Тетяна В. Онішко

ІСТОРІЯ САМПСОНІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ М. ПОЛТАВИ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Узагальнено інформацію документів, які зберігаються у Державному архіві Полтавської області щодо історії Сампсоніївської церкви м. Полтави від моменту її заснування на початку 1850-х років до закриття за вказівкою місцевих органів влади у грудні 1949 р.

Ключові слова: поле Полтавської битви, Сампсоніївська церква, Державний архів Полтавської області.

Невід'ємною частиною історико-культурного потенціалу м. Полтави є Сампсоніївська церква на Шведській могилі. Вона має досить цікаву історію, яка, на жаль, до цього часу ще маловідома широкому загалу полтавців. Донині місцевими істориками та краєзнавцями не узагальнені відомості архівних документів про цю церкву, включаючи історію створення, діяльності, дані про благодійні внески фундаторів, наслідки неодноразового закриття упродовж XX ст.

Окремі дані про влаштування Сампсоніївської церкви знаходимо в роботах полтавських істориків та краєзнавців кінця XIX – початку XX ст. В. Бучневича¹ та І. Павловського², які присвячені Полтавській битві. Згадувалась Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа в дослідженні про Полтавський Хрестовоздвиженський монастир відомого полтавського краєзнавця В. Жук, оскільки школа спочатку була до нього приписана³. Спробу розкрити навчальний процес у Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі зробила сучасний полтавський науковець І. Петренко⁴. Відтак від початку XX ст. до тепер періодично науковці звертались до висвітлення окремих аспектів діяльності Сампсоніївської церкви м. Полтави, яка нині входить до складу Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви».

Метою даної розвідки є висвітлення історії Сампсоніївської церкви м. Полтави за документами Державного архіву Полтавської області (далі – Держархів Полтавської області). У фондах архіву є різноманітні документи, які проливають світло на історичну долю Сампсоніївської церкви від початку її закладення у 1852 р. Перш за все, це – матеріали, видані Полтавською духовною консисторією, які дають уявлення про розписи церкви та її культурні цінності⁵.

Найбільшу за обсягом інформацію можна отримати з періодичного видання «Полтавские епархиальные ведомости» (далі – ПЕВ)⁶. Матеріали про початок будівництва церкви міс-

ються у цьому виданні за 1863 р. (ПЕВ, 1863, № 2, 4, 15). Біографічні дані про благодійника Сампсоніївської церкви Йосипа Степановича Судієнка – вихідця з української козацької знаті, члена Головного поштового управління Російської імперії, таємного радника, – зберігаються у вище вказаному часописі № 22 за 1890 р.

Переглядаючи це видання, можна відновити прізвища меценатів та благодійників Сампсоніївської церкви, їх походження, посади, розмір пожертв (ПЕВ, 1891, № 19; 1894, № 2). Історія створення і перші кроки діяльності церковнопарафіяльної школи знайшли своє відображення в часописі ПЕВ за 1888 р. (№ 8) та за 1898 р. (№ 20). Із того ж таки джерела дізнаємося про захід із відкриття на братській могилі російських воїнів пам'ятника загиблим у Полтавській битві, на якому був присутній один із правнуків благодійника Й. Судієнка (ПЕВ, 1895, № 18).

Інформація про діяльність церковнопарафіяльної школи при Сампсоніївській церкві міститься в брошурах та статтях полтавського духовенства, яке періодично її відвідувало. Ці брошури авторам удалося виявити серед документів Держархіву Полтавської області⁷. Із ПЕВ за 1888 р. (№ 8) дізнаємося, що в квітні 1888 р. у згаданій вище школі навчалось 16 учнів, а наприкінці року їх чисельність зросла до 31⁸. Діяльність школи, як засвідчують архівні документи, здійснювалась під покровительством єпископа Полтавського та Переяславського Іларіона⁹.

Попечителями школи були: архімандрит Феодосій, ректор Полтавської духовної семінарії протоієрей М. Гаврилков, економ архієрейського будинку, настоятель і скарбничий Хрестовоздвиженського монастиря, наглядач чоловічого духовного училища, священник Г. Лисовський, викладач семінарії В. Щеглов, родина Котельникових та інші¹⁰.

Серед благодійників Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи було подружжя Герасименків. М. Герасименко – начальник Полтавської поштово-телеграфної округи. 10 грудня 1892 р. він привіз із Києва та подарував школі ікону святого Іларіона. У тому ж році всі учні школи отримали від подружжя Герасименків по сорочці. Дружина М. Герасименка - Г. Герасименко також не раз допомагала школі матеріально. Зокрема, 27 липня 1891 р. вона пожертвувала на потреби школи 20 крб¹¹.

Так як кількість учнів Сампсоніївської школи постійно зростала, що засвідчує дослідження Івана Францовича Павловського, було вирішено розширити школу, використавши для цього капітал, пожертвований Й. Судієнком (пожертва складала 100 тис. крб). У 1892 р. на відсотки з капіталу Й. Судієнка та кошти єпископа Іларіона (ця сума становила 3,5 тис. крб) було розширено шкільне приміщення. У школі в цей час вже навчалося 50 учнів. Цінним є те, що у дослідженні, яке зберігається у фондах Держархіву Полтавської області, Іван Францович помістив фотографії Й. Судієнка та приміщення Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи¹².

Відомості стосовно діяльності Олександро-Миколаївської церковно-вчительської школи, яка знаходилася поряд із Сампсоніївською церквою, містяться в журналах за різні роки (ПЕВ, 1899, № 31, 32; 1907, № 20). Зазначена трикласна школа була відкрита 17 жовтня 1899 р. з метою підготовки вчителів для однокласних церковнопарафіяльних шкіл. Відкриття школи стало можливим завдяки узгодженим діям кількох благодійників. Так, три десятини землі під забудову школи пожертвувала благодійниця М. Прохорова, донька одного з відомих засновників потужного текстильного підприємства в Російській імперії – «Трьохгорної мануфактури». Марія Прохорова не лише подарувала земельний наділ для майбутньої школи, викуплений нею ще наприкінці 1880-х років, але й надалі постійно опікувалася цим навчальним закладом. Спорудження Олександро-Миколаївської церковно-вчительської школи було здійснено частково на кошти училищної ради при Синоді (15 тис. крб), частково – на кошти з капіталу фундатора Сампсоніївської церкви Й. Судієнка (19,2 тис. крб)¹³.

У рік відкриття (1899) до вказаної школи було подано 53 заяви, але випробування пройшли лише 30 осіб чоловічої статі віком від 15 до 20 років. Щоб надати можливість юнакам із незаможних сімей навчатися, Полтавська епар-

хіальна училищна рада виділила 15 стипендій у розмірі 80 крб кожна. Виявлені архівні документи засвідчують, що першим із прийнятих до Олександро-Миколаївської церковно-вчительської школи був учень Велико-Сорочинського двокласного міністерського училища Д. Руденко-Назаренко. Протягом трьох років учні перебували на повному утриманні. Після закінчення навчального закладу вони отримували свідоцтво на звання учителя церковнопарафіяльної школи і зобов'язувалися прослужити не менше п'яти років на посаді вчителя церковної школи, що, у свою чергу, звільняло їх від військової повинності¹⁴.

Загалом програма Олександро-Миколаївської церковно-вчительської школи передбачала 24 уроки на тиждень, із них – Закон Божий – 4 години, церковний спів – 3, слов'янські мови – 2, російська мова та словесність – 5, арифметика та початкова алгебра – 4, історія – 3, географія – 3. Слід зазначити, що при школі була створена доволі велика бібліотека, фонди якої налічували 1173 примірники книг. Усього ж упродовж 1899–1900 рр. на навчальні посібники було витрачено 1 тис. крб, а на поповнення бібліотеки благодійники пожертвували 300 крб¹⁵.

Олександро-Миколаївська церковно-вчительська школа, забезпечуючи високий рівень навчання та виховання, готувала вчителів для церковнопарафіяльних шкіл не лише для Полтавської губернії, але й для інших губерній Російської імперії. Збереглися архівні документи з інформацією про IV випуск вихованців цього закладу за 1907 р. Так, 14 червня 1907 р. 24 учні 3-го класу закінчили курс зі званням учителя церковнопарафіяльної школи, п'ятеро з них були удостоєні атестата, а останні – свідоцтва. Зокрема, атестати отримали: Дерев'яно Гаврило – селянин з Прилуцького повіту, Фіалковський Захарій – селянин із Харківської губернії і Яковлєв Василь – селянин з Рязанської губернії. За місцем народження і за походженням випускники були різні: з Полтави та Полтавської губернії – 5 осіб, з Курської губернії – 4, Облесті Війська Донського – 3, Харківської, Чернігівської, Рязанської і Бесарабської губерній – по 2 особи, Катеринославської, Кутаїської, Саратовської і Таврійської губерній – по 1 учневі. Щодо походження тих, хто у 1907 р. закінчив школу, дані такі: селяни – 13 осіб, міщани – 5, козаки – 3, дворяни, духовні особи – по 1¹⁶.

Олександро-Миколаївська церковно-вчительська школа активно співпрацювала з прихожана-

ми Сампсоніївської церкви, яка розташовувалася поруч, учнями Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи, сестринським братством для самотніх жінок, яке очолювала М. Прохорова, музеєм історії Полтавської битви, директором якого був І. Павловський. Відтак, Олександромиколаївська школа була не лише навчальним закладом, але й осередком духовності для населення навколишніх сіл та хуторів¹⁷.

Інформація про створення притулку-готелю для паломників та відкриття інвалідного будинку (шпиталю) для поранених воїнів (ПЕВ, 1892, № 12) свідчить про те, що на Шведську могилу постійно прибували гості.

Досить цікавою є підбірка матеріалів про відкриття при Сампсоніївській церкві жіночого братства в ім'я Божої Матері «Троєручиці» (ПЕВ, 1897, № 12–13). Біографічні дані про голову жіночого братства, його благодійницю Марію Костянтинівну Прохорову також містяться у документах Держархіву Полтавської області (ПЕВ, 1916, № 13).

Події 1909 р., пов'язані зі святкуванням 200-річчя Полтавської битви, теж знайшли відображення на сторінках журналу (ПЕВ, 1908, № 27). Відомості про відвідування Шведської могили поважними гостями в червні 1909 р., у тому числі шведською делегацією, були надруковані в спеціально виданій брошурі¹⁸, яку авторам удалося виявити у фондах архіву.

Серед документів Держархіву Полтавської області зберігається низка праць, присвячених Полтавській битві та її пам'ятникам, зокрема Сампсоніївській церкві. Важливу інформацію можна віднайти в працях першого директора музею історії Полтавської битви Івана Францовича Павловського¹⁹. Надзвичайно цікаві дані щодо історії Сампсоніївської церкви та її фундатора Й. Судієнка містять дослідження викладачів Полтавської духовної семінарії В. Щеглова й Д. Дмитрієвського²⁰, А. Грановського²¹.

Після встановлення радянської влади Сампсоніївську церкву певною мірою оминула трагічна доля більшості інших культових споруд, оскільки вона не була зруйнована. У роки нацистської окупації Сампсоніївська церква також вціліла – жоден снаряд у неї не влучив. З 1942 р. у церкві знову почали здійснювались богослужіння. Після визволення Полтави від гітлерівських військ у вересні 1943 р. Сампсоніївська церква розгорнула благодійну роботу з метою допомоги солдатам Червоної Армії, інвалідам, вдовам і дітям фронтовиків. У 1944–1945 рр. церква мала

щонайменше 60 прихожан, серед яких були й учасники Другої Світової війни²².

Та все ж таки суттєві втрати церква понесла, оскільки декілька разів місцеві партійно-радянські керманічі її закривали, реквізуючи майно та культурні цінності. Документи фонду Р-4085 Держархіву Полтавської області містять відомості про повоєнну історію Сампсоніївської церкви.

Наприкінці 1944 р. уповноважений з релігійних справ у Полтавській області отримав розпорядження з центру розпочати реєстрацію церков і монастирів. А незабаром розпочалась кампанія закриття культових споруд Полтавщини. Усього ж за період з 1945 р. до 1953 р. припинили свою діяльність 45 православних храмів області. Характерно, що більшість із них знаходилась у сільській місцевості. Наприклад, із 14 церков, знятих з реєстрації у 1949 р., лише одна знаходилась у місті. Це була Сампсоніївська церква м. Полтави, в якій влада планувала, згідно з директивним розпорядженням із Москви, розмістити музей Полтавської битви²³.

Архівні дані свідчать про те, що процес закриття цієї культової споруди тривав декілька років, починаючи з 1947 р. Цілісну картину процесу закриття церкви у повоєнний час знаходимо у документах справи № 39 «Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома». З цих документів дізнаємося, що церква офіційно була визнана державною пам'яткою історії та архітектури²⁴. Зберігся типовий договір від 26 червня 1947 р. між органами влади і парафіянами про передавання в безкоштовне й безтермінове користування останніми церковної споруди. Серед документів справи зберігається й протокол загальних зборів ради Сампсоніївської церкви від 20 квітня 1947 р., на яких парафіяни прийняли рішення ремонтувати церковну споруду власними силами.

Службове листування місцевих органів влади з «вищими інстанціями» засвідчує той факт, що спочатку, 27 вересня 1949 р., Полтавським облвиконкомом було прийнято рішення «Про вилучення приміщення і закриття церковної общини Сампсоніївської церкви міста Полтави – Шведська могила», а вже потім запитали думку щодо доцільності її закриття чи ремонту в єпископа Полтавського та Кременчуцького Палладія і настоятеля храму священика Семена Лобача. Варто зазначити, що серед єпархіального духовенства і парафіян Сампсоніївської церкви єдиної точки зору щодо рішення Полтавського облви-

конкому не було. Природно, що були розбіжності та вагання, адже служителі культу не відкидали ймовірності повної руйнації церкви у разі відсутності підтримки адміністративного рішення. Не дочекавшись остаточної відповіді єпископа та віруючих, уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Полтавській області Соляник у жовтні 1949 р. звітував у Москву про те, що думка окремих парафіян щодо збереження Сампсоніївської церкви «...не відображає думки більшості віруючих. До того ж віруючих у цьому приході від 26 до 35 чоловік. Мені здається, що до отримання позитивної відповіді із Ради питання про позитивну думку церковної ради буде вирішене»²⁵.

Такий одноосібний висновок партійного чиновника, без сумніву, сприяв тому, що Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР підтримала ініціативу Полтавського облвиконкому щодо закриття церкви. Як свідчать документи Держархіву Полтавської області, 15 грудня 1949 р. Сампсоніївську церкву зняли з реєстрації і передали музею Полтавської битви. Акт, який це підтверджує, був підписаний вище згаданим уповноваженим Ради у справах РПЦ у Полтавській області Соляником. В акті, зокрема, було записано, що «...приміщення Сампсоніївської церкви передається міській раді з метою оформлення панорами «Історія Полтавської битви» при музеї Полтавської битви. З огляду на те, що міська рада розпочала необхідні роботи, їй передана вище згадана церковна споруда, а віруючі віднесені до іншого приходу»²⁶.

З того часу Сампсоніївська церква втратила практично все своє майно. В її приміщенні розмістили склад, у якому тривалий час зберігали кіноплівку, шкільні парти, географічні карти та дошки. Тривалий час у церковній дзвіниці зберігали зерно. Під час розмов із місцевими жителями авторам удалося встановити факт використання частини церковної споруди під продовольчий магазин. Згідно з оцінкою Держстраху, у листопаді 1947 р. вартість споруди Сампсоніївської церкви становила 162 тис. крб²⁷. Відтак, перетворення церкви у складське приміщення було виявом нехтування культурною спадщиною з боку місцевих можновладців. Лише у травні 1990 р., після тривалих клопотань, уже частково зруйновану Сампсоніївську церкву нарешті повернули місцевій православній громаді.

Зараз ми маємо реставровану й відроджену Сампсоніївську церкву. Але, на жаль, до цього часу не видано окремим дослідженням її іс-

торію. Хочеться сподіватися, що документальна база Держархіву Полтавської області щодо цієї неповторної споруди не залишиться поза увагою краєзнавців та видавництв.

¹ Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ея памятниках. – Изд. 2-е. – Полтава, 1902. – 217 с.

² Павловский И. Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле. – Полтава : Типо-литография губернского правления, 1910. – 147 с.; *Его же*. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели. – Полтава, 1914. – 294 с.

³ Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир. – Полтава : Полтава, 1993. – 144 с.

⁴ Петренко І. М. З історії церковнопарафіяльної школи при Сампсоніївській церкві на Полтавщині // Історія релігій в Україні : праці XIII міжнар. наук. конф., Львів, 20–22 трав. 2003 р. – Львів, 2003. – Кн. 1. – С. 441–446.

⁵ Клировая книжка Полтавской епархии за 1902 год. – Полтава, 1902. – 655 с.; Справочная клировая книга по Полтавской епархии на 1912 год. – Полтава, 1912. – 302 с.

⁶ Полтавские епархиальные ведомости. – 1863–1917 гг.

⁷ Щеглов В. Ф., Дмитриевский Д. С. Поле Полтавской битвы и ее исторические памятники. – М. : Типо-литография И. Е. Ефимова, 1895. – 46 с.

⁸ Полтавские епархиальные ведомости. – 1888. – № 8. – С. 216.

⁹ Полтавские епархиальные ведомости. – 1889. – № 20. – С. 665.

¹⁰ Полтавские епархиальные ведомости. – 1889. – № 20. – С. 668, 675.

¹¹ Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – № 1–2. – С. 30–31.

¹² Павловский И. Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле. – С. 41.

¹³ Клировая книжка Полтавской епархии за 1902 год. – С. 252–253.

¹⁴ Павловский И. Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И. С. Судьенка и его духовное завещание (очерк по архивным данным с рисунками). – Полтава, 1904. – С. 2064.

¹⁵ Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1899. – № 32. – С. 2121.

¹⁶ Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1907. – № 20. – С. 952–953.

¹⁷ Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1899. – № 31. – С. 2086.

¹⁸ Празднование 200-летия Полтавской битвы в Полтаве : издание редакции «Полтавского голоса». – Полтава, 1910. – 142 с.

¹⁹ Щеглов В. Ф., Дмитриевский Д. С. Поле Полтавской битвы и ее исторические памятники. – М. : Типо-литография И. Е. Ефимова, 1895. – 46 с.

²⁰ Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем (Историко-статистический опыт). Вып. 1. – Полтава, 1901. – 418 с.

²¹ Держархів Полтавської обл., ф. Р-4085, оп. 17, спр. 8, арк. 151.

²² Там само, оп. 2, спр. 11; оп. 4, спр. 130; оп. 17, спр. 8, 11.

²³ Там само, оп. 4, спр. 130, арк. 9.

²⁴ Там само, оп. 17, спр. 8, арк. 125.

²⁵ Там само, арк. 127.

²⁶ Там само, арк. 126.

²⁷ Там само, арк. 138.

Обобщены материалы Государственного архива Полтавской области относительно истории Сампсониевской церкви г. Полтавы от момента ее основания в начале 1850-х годов до закрытия на основании указания местных органов власти в декабре 1949 г.

Ключевые слова: поле Полтавской битвы, Сампсониевская церковь, Государственный архив Полтавской области.

The article summarizes the information of the documents preserved in the state archives of Poltava region concerning the history of St. Sampson's church of Poltava from its inception in the early 1850s up to its closure due to the order of local authorities in December 1949.

Key words: the Poltava battle field, St. Sampson's church, the state archives of Poltava region.